

Grażyna Stojak*

orcid.org/0000-0002-7503-7356

Dziedzictwo kulturowe w podziemiach bazyliki archikatedralnej w Przemyślu w świetle literatury i badań

Cultural Heritage in the Underground Section of the Przemyśl Archcathedral Basilica in Light of the Literature and Research

Słowa kluczowe: przemyska bazylika archikatedralna, podziemia, krypty grobowe, dziedzictwo kulturowe, dziedzictwo archeologiczne

Keywords: Przemyśl archcathedral basilica, underground, burial crypts, cultural heritage, archaeological heritage

Wstęp. Dziedzictwo kulturowe a dziedzictwo archeologiczne¹

Dla współczesnego społeczeństwa w Polsce charakterystyczne stało się dążenie do jak najszerszej wiedzy na temat historii zamieszkiwanego regionu i życia ludzi na przestrzeni minionych wieków. Jest to inicjatywa wynikająca z dojrzałości społeczeństwa do poznania dziejów regionu i zabezpieczania śladów przeszłości. Szczególnym zainteresowaniem obdarzono podziemia kościołów wraz z mieszczącymi się w nich zasobami dziedzictwa kulturowego w postaci krypt i pochówków, a także relikwii wcześniejszych świątyń. Istotne zmiany zaszły po roku 1989. Jak twierdzi Zbigniew Kobylński:

W ostatniej ćwierci XX wieku zauważono, że zjawiska kulturowe mają charakter zasobów, analogicznych do zasobów naturalnych. Dziedzictwo kulturowe jest zasobem ograniczonym, nieodnawialnym i narażonym na zniszczenie zarówno w wyniku działania czynników zewnętrznych, np. rozkładu wynikającego z upływu czasu, jak też w wyniku nadmiernej i niekontrolowanej konsumpcji. Co więcej, zasoby kulturowe są przedmiotem własności wspólnej i trzeba nimi mądrze zarządzać w interesie publicznym².

Introduction: cultural heritage versus archaeological heritage¹

The pursuit of the broadest possible knowledge on the history of the settlement of the region and the life of people over the past centuries has become distinctive for Polish society. This is an initiative that arises from said society having matured enough to explore the history of the region and preserve traces of the past. Particular interest has been focused on the underground sections of churches along with the cultural heritage assets located there in the form of crypts and burials, as well as remains of earlier churches. Essential changes have taken place after 1989. As argued by Zbigniew Kobylński:

In the last quarter of the twentieth century, it was recognized that cultural phenomena behave as a resource, analogous to natural resources. Cultural heritage is a finite, non-renewable resource that is in danger of being erased both due to external factors, such as decay over the course of time, and as a result of excessive and uncontrolled consumption. Furthermore, cultural resources are common property and should be wisely managed to the benefit of public interest.²

* dr hab., Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski

* D.Sc., Institute of Archaeology, The University of Rzeszów

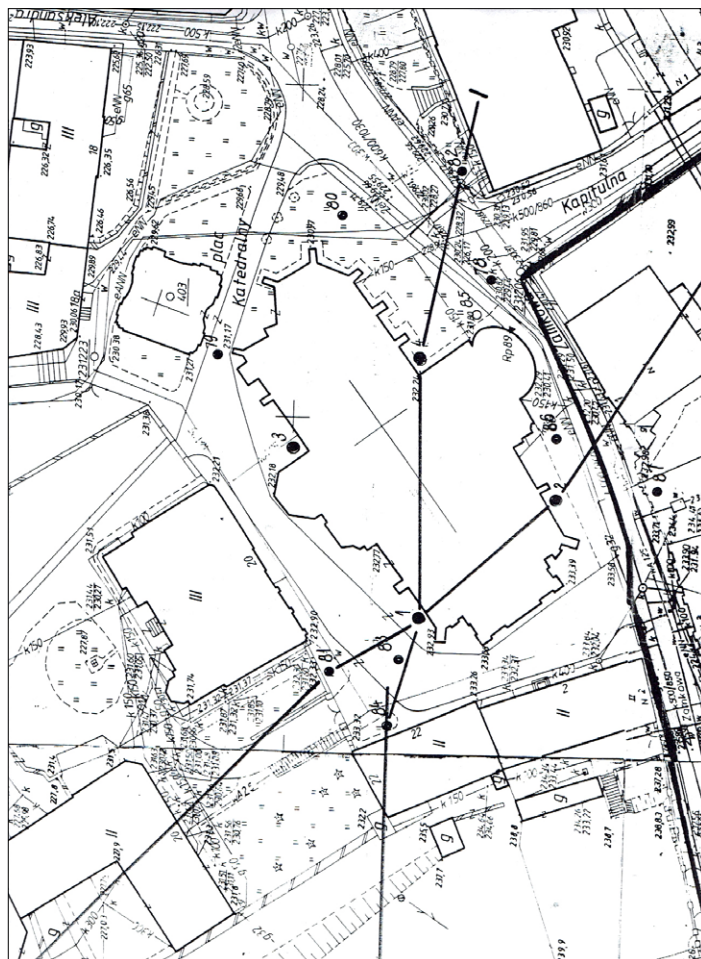
Cytowanie / Citation: Stojak G. Cultural Heritage in the Underground Section of the Przemyśl Archcathedral Basilica in Light of the Literature and Research. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:117–132

Otrzymano / Received: 31.07.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 28.09.2020

doi: 10.48234/WK64PRZEMYSL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Położenie bazyliki archikatedralnej NMP i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu; zbiory autorki.

Fig. 1. Location of the Cathedral Basilica of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and St. John the Baptist in Przemyśl; author's collection.

W konsekwencji powyższego, w późnych latach dziewięćdziesiątych XX wieku w konserwacji zabytków i ochronie dóbr kultury coraz częściej zaczęto mówić o zasobach kulturowych oraz dziedzictwie kulturowym, przedkładając te określenia nad dotychczasowe, traktujące o zabytkach i dobrach kultury. Przemiana ta spowodowała nowy kierunek w teorii ochrony zabytków i codziennej praktyce urzędów konserwatorskich w całym kraju. Podstawą tych działań była zmiana dotychczasowej podstawy prawnej: ustawy o ochronie zabytków z roku 1962 na nową, ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z roku 2003³.

Poczynając od przełomu XX i XXI wieku, daje się zauważyć poszerzenie zakresów tematycznych związanych z wytworami dawnych społeczności, które dotychczas nie mieściły się w definicji dziedzictwa kulturowego⁴. Ich przykładem jest dziedzictwo archeologiczne. Według Z. Kobylińskiego „w odniesieniu do archeologii – poszerzenie zakresu zjawisk obejmowanych pojęciem dziedzictwa archeologicznego na pozostałości nowożytnie, w tym pola bitew, również XX-wiecznych”⁵.

Dziedzictwo archeologiczne jest ważnym działem światowych zasobów dziedzictwa kulturowego. Jednym z wyjątkowo ciekawych zasobów dziedzictwa archeolo-

As a consequence of the above, discussions about cultural resources and cultural heritage began in the late 1990s in the field of monument conservation and protection of cultural treasures. These terms overrode those used previously—concerning monuments and cultural treasures. This change led to a new trajectory in conservation theory and the everyday practice of conservation institutions all over the country. These measures were based on changes in the previous legal basis: the Historical Monument Protection Act from 1962, to the new Historical Monument Protection and Preservation Act from 2003.³

Beginning with the end of the twentieth and the start of the twenty-first century, there has been an observable extension of thematic scopes associated with the works of historical communities that were not previously included in the definition of cultural heritage.⁴ Archaeological heritage is an example of this. As argued by Z. Kobyliński: “in reference to archaeology—extending the scope of phenomena included in the notion of archaeological heritage to cover modern artifacts, including battlefields, also twentieth-century ones.”⁵

Archaeological heritage is an important section of global cultural heritage resources. The cultural heritage

gicznego i architektonicznego, a także dziedzictwa sepulkralnego minionych epok jest dziedzictwo kulturowe w podziemiach pod bazyliką archikatedralną w Przemyślu. Zostało ono częściowo odkryte w podziemiach prezbiterium w latach sześćdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, a w latach 2009–2015 przeprowadzono restaurację krypt grobowych pod nawami bazyliki i rewitalizację przestrzeni podziemnej pod całą archikatedrą w celu udostępnienia jej dla turystyki kulturowej i pielgrzymkowej. Dalekosiężne plany obejmowały połączenie podziemi archikatedralnych z nowożytnymi kanałami na wody burzowe pod płytą rynku. Obecnie na ukończeniu znajdują się prace konserwatorsko-budowlane związane z udostępnieniem reliktów romańskiej rotundy i restauracja pierwszego odcinka kanałów miejskich jako unikatowych zabytków techniki.

Wyniki badań i dyskusja

Na podstawie akt kapituły dzieje budowy katedry rzymskokatolickiej w Przemyślu przedstawił w roku 1902 ks. Władysław Sarna w publikacji *Dzieje dyecezyi przemyskiej obrządku łacińskiego*⁶, a ks. Teofil Łękawski napisał na ten temat pierwszą monografię *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca Pana Jezusa*⁷. Dzieje przemyskiej kapituły katedralnej omówił ks. Jakub Federkiewicz w publikacji *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego w 1908*⁸.

Pół wieku później, w roku 1960 ks. J. Ataman opublikował artykuł *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*⁹, a w następnym roku pracę *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*¹⁰. Relikty rotundy zostały odkryte przez Antoniego Kunysza, który od roku 1958 kierował ekspedycją archeologiczną na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu z ramienia Muzeum Okręgowego w Rzeszowie¹¹. Fakt ten wzbudził społeczne zainteresowanie, tym bardziej że wczesnośredniowieczne artefakty zostały odkryte na zewnątrz bazyliki archikatedralnej, a także w podziemiach jej prezbiterium. Wydarzenia te zostały opisane przez badaczy¹². Uporządkowane i opracowane materiały na temat odkrycia rotundy opublikował A. Kunysz w sprawozdaniu *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*¹³. Prace naukowe i badawcze na ten temat prowadził Józef Tomasz Frazik¹⁴. W październiku 1965 zorganizowano sesję naukową we współpracy z Muzeum Ziemi Przemyskiej i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu pod hasłem „Przemyśl i ziemia przemyska w zaraniu dziejów”¹⁵.

W monografii *Tysiąc lat Przemyśla*¹⁶ przedstawione zostały przekroje, rzuty katedry i rotundy, a także rzuty i rysunki sklepień, do których nawiązywali późniejsi badacze. Pierwszy raz zwrócono uwagę na istotne elementy kompozycyjne wnętrza podziemi pod nawami: na trapezowy obrys murów magistralnych korpusu i sklepienie nad prezbiterium, niejako w części „ucięte”¹⁷.

Odminną hipotezę na temat budowy rotundy jako ruskiej cerkwi katedralnej w XI wieku odnotowano w słowniku pod redakcją Andrzeja Saładiaka¹⁸.

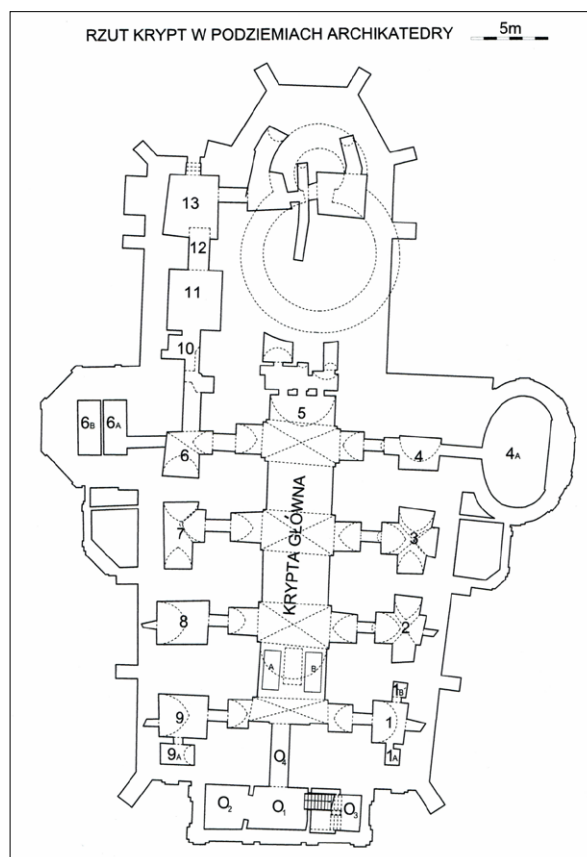
underneath the archcathedral basilica in Przemyśl is an especially interesting asset of archaeological, architectural and architectural heritage of past times. It was initially discovered in the cellars underneath the presbytery in the 1960s and 90s, and in the years 2009–2015, a restoration of burial crypts underneath the basilica's nave was performed, combined with a revitalization of the underground space beneath the entire archcathedral so as to make it accessible to cultural and pilgrimage tourism. There were far-reaching plans to connect the archcathedral's cellars with modern-period stormwater sewers underneath the surface of the market square. At present, conservation and construction work intended to make the remains of a Romanesque rotunda accessible and the restoration of the first section of the city's sewers as unique engineering monuments are drawing to a close.

Findings and discussion

Based on chapter records, the history of the Roman Catholic cathedral in Przemyśl was presented in 1902 by Fr. Władysław Sarna in *Dzieje dyecezyi przemyskiej obrządku łacińskiego*⁶ while Fr. Teofil Łękawski wrote the first monograph on the subject.⁷ The history of the cathedral chapter of Przemyśl was discussed by Fr. Jakub Federkiewicz in *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego* in 1908.

Half a century later, in 1960, Fr. J. Ataman published the paper *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*⁹ which was followed by *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*, published a year later.¹⁰ The relicts of the rotunda were discovered by Antoni Kunysz, who in 1958 began directing an archaeological expedition at the Castle Hill in Przemyśl under the auspices of the District Museum in Rzeszów.¹¹ This fact inspired considerable public interest, especially as early medieval artifacts had been discovered outside of the archcathedral basilica and in the cellar of its presbytery. These events were discussed by the researchers.¹² Sorted and processed materials concerning the discovery of the rotunda were published by A. Kunysz in his report *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*.¹³ Research on this subject was also performed by Józef Tomasz Frazik.¹⁴ In October 1965, an academic session was organized in cooperation with the Museum of the Land of Przemyśl and the Society of Friends of Learning in Przemyśl under the motto “Przemyśl and its land at the dawn of history.”¹⁵

The monograph *Tysiąc lat Przemyśla*¹⁶ featured a presentation of the cross-sections and floor plans of the cathedral and the rotunda, as well as a floor plan and drawings of its vaults, which were referenced by later scholars. Essential compositional elements of the interior of the cellars: the trapezoidal outline of the principal walls of the main body and the vault above the presbytery, which appeared to be partially “severed,” were first noted at the time.¹⁷

Ryc. 2. Rzut krypt grobowych w podziemiach bazyliki archikatedralnej; opis: O – krypta główna z podziemnymi kryptami biskupa A. Gołaszewskiego i biskupa J.A. de Potoczki; część wejściowa: O₁ – przedsionek, O₂ – lapidarium, O₃ – klatka schodowa, O₄ – przejście; krypty południowe: 1, 1a, 1b, 2, 3, 4; 4a – krypta pod kaplicą Świętego Krzyża, 5 – tzw. gotyckie krypty pod prezbiterium; krypty północne: 6, 7, 8, 9, 9a; 6a, 6b – krypty pod kaplicą Najświętszego Sakramentu; 10, 11, 12 – krypty pod zakrystią wikariacką; 13 – krypta pod zakrystią biskupią; rys. N. Stojak.

Fig. 2. Floor plan of the burial crypts underneath the archcathedral basilica; legend: O—main crypt with underground crypts of bishop A. Gołaszewski and bishop J.A. de Potoczka; entrance section: O₁—vestibule, O₂—lapidarium, O₃—stairwell, O₄—passage; southern crypts: 1, 1a, 1b, 2, 3, 4; 4a—crypt underneath the Holy Cross Chapel, 5—so-called Gothic crypts underneath the presbytery; northern crypts: 6, 7, 8, 9, 9a; 6a, 6b—crypts underneath the Chapel of the Holy Sacrament; 10, 11, 12—crypts underneath the vicar's sacristy; 13—crypt underneath the bishop's sacristy; by N. Stojak.

Stanowiska naukowe polskich badaczy przedstawił w roku 1981 Antoni Kunysz w ważnej publikacji *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*¹⁹. Rozprawa o. Borysa I. Bałyka²⁰ lokowała funkcję katedralną w latach 1377–1412 w rotundzie św. Mikołaja, której relikty odkryto pod prezbiterium archikatedry. Warto też odnotować rozważania Piotra Krasnego i Jakuba Sito w nowej serii *Katalogu zabytków sztuki*, omawiającej zabytki sakralne Przemysła²¹.

W latach 1996–1998 wznowiono badania archeologiczne pod prezbiterium archikatedry, prowadzone przez Michała Proksę i Zbigniewa Pianowskiego; odkrycia dokonane do roku 1998 zostały uwzględnione w nowym katalogu budowlanej spuścizny romańskiej w Polsce autorstwa Zygmunta Świechowskiego²². W roku 1996 Teresa Rodzińska-Choraży przedstawiła hipotezę datującą rotundę na początek XII wieku, a nawet jeszcze wcześniej, na przełom XI i XII wieku. Podstawą była analiza porównawcza wczesnopiastowskiego zespołu pałacowego na Wzgórzu Zamkowym oraz rotundy prostej pod katedrą w Przemysłu²³. Warty przytoczenia jest też koncepcja Marka Gosztyły i Mi-

A different hypothesis about the construction of the rotunda as a Ruthenian Orthodox cathedral church in the eleventh century was noted in a dictionary edited by Andrzej Saładiak.¹⁸ The academic positions of Polish scholars were presented in 1981 by Antoni Kunysz in the seminal work entitled *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*.¹⁹ The paper by Fr. Borys I. Bałyk²⁰ placed the cathedral function in the rotunda of St. Nicholas, whose ruins were discovered under the presbytery of the archcathedral, in the years 1377–1412. Also notable are the arguments of Piotr Krasny and Jakub Sito in their newest edition of *Katalog zabytków sztuki*, which discusses the religious monuments of Przemysł.²¹

In the years 1996–1998, archaeological exploration underneath the archcathedral's presbytery was resumed under the supervision of Michał Proksa and Zbigniew Pianowski; the discoveries made in 1998 were included in a new catalogue of Romanesque architectural legacy in Poland by Zygmunt Świechowski.²² In 1996, Teresa Rodzińska-Choraży presented a hypothesis that dated the rotunda to the beginning of the twelfth cen-

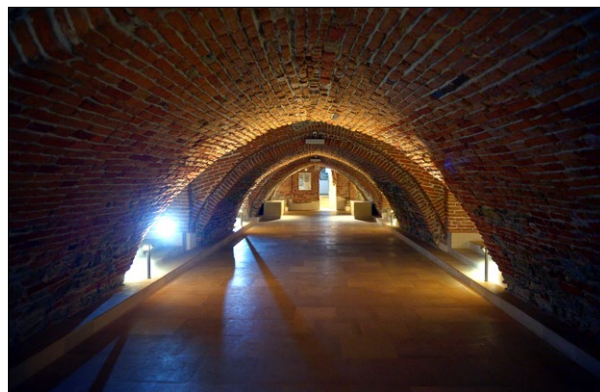
Ryc. 3. Podziemia pod bazyliką archikatedralną, widok w kierunku wschodnim na tzw. krypty gotyckie, za którymi znajduje się fundamentowa ściana rotundy; fot. D. Delmanowicz.

Fig. 3. Cellars underneath the archcathedral basilica, eastwards view of the so-called Gothic crypts, behind which is the footing wall of the rotunda; photo by D. Delmanowicz.

chała Proksy datująca rotundę na początek XI wieku²⁴. Krytykę tego datowania przedstawił August Stanisław Fenczak²⁵; postawił on też hipotezę o wnętrzu rotundy z galerią emporową²⁶. Z. Pianowski i M. Proksa łączą rotundę z późnym okresem polskiej sztuki romańskiej²⁷. Ich badania wzbogaciły najnowszą wersję katalogu zabytków romańskich, opracowanego przez Z. Świechowskiego u progu XXI wieku²⁸.

W roku 2002 A.S. Fenczak zebrał dotychczas opublikowaną literaturę na temat sztuki i kultury Przemyśla i okolic w formie materiałów do bibliografii²⁹, a w roku następnym omówił funkcję *ecclesia maior* oraz dokonał analizy porównawczej architektury wyposażenia rotundy i późniejszych budowli sakralnych w jej otoczeniu na podstawie przekazów historycznych z XIV i XV wieku³⁰. Rotunda św. Mikołaja została wszechstronnie omówiona w obszernym opracowaniu autorstwa Z. Pianowskiego i M. Proksy *Najstarsze budowle Przemyśla*³¹. W roku 2010 ukazało się kolejne kompendium wiedzy mediewistycznej *Przemyśl wczesnośredniowieczny*³².

Najnowsze prace, wykonane w podziemiach pod archikatedrą w latach 2009–2010, przedstawione zostały w Podkarpackim Biuletynie Informacyjnym, opracowanym pod kierunkiem autorki i wydanym w roku 2011 przez Podkarpacki Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemyślu. Omówiono w nim dokumentację projektowo-konserwatorską, której celem miało być konstrukcyjne wzmocnienie i udrożnienie piwnic katedralnych, a także udostępnienie podziemi zwiedzającym przez nowo wybudowane wejście od strony zachodniej fasady, umożliwiające bezkolizyjne dotarcie do najstarszej, znajdującej się pod prezbiterium części budowli, zawierającej relikty budownictwa romańskiego³³. W roku 2011 Beata Jagieła przedstawiła rozprawę doktorską poświęconą regotyce katedry łańciskiej przez Tomasza Prylińskiego³⁴. Szeroko zakrojone prace konserwatorsko-budowlane w podziemiach bazyliki zaplanowane w 2009 i kontynuowane w latach 2010–2015 zostały skrótowo przedstawione w Podkarpackim Biuletynie Konserwatorskim, który ukazał się w 2016³⁵.

Ryc. 4. Podziemna przestrzeń pod nawą główną bazyliki, widok w kierunku zachodnim z wejściem do krypt; fot. D. Delmanowicz.

Fig. 4. Underground space beneath the main nave of the basilica, westwards view with the entrance to the crypts; photo by D. Delmanowicz.

tury or even earlier, to the period towards the end of the eleventh and the twelfth century. It was based on a comparative analysis of an early Piast dynasty palace complex at Castle Hill and the simple rotunda underneath the cathedral in Przemyśl.²³ The concept by Marek Gosztyła and Michał Proksa, which dated the rotunda to the beginning of the eleventh century, is also notable.²⁴ A critique of this dating was presented by August Stanisław Fenczak;²⁵ he also put forth a hypothesis about the rotunda's interior having a *matroneum*.²⁶ Z. Pianowski and M. Proksa linked the rotunda with a later period of Polish Romanesque art.²⁷ Their studies enhanced the latest version of the catalogue of Romanesque monuments prepared by Z. Świechowski at the start of the twenty-first century.²⁸

In 2002, A.S. Fenczak collected the literature on the art and culture of Przemyśl and its vicinity in the form of bibliography materials,²⁹ and discussed the *ecclesia maior* function a year later, alongside performing a comparative analysis of the architecture of the rotunda's furnishings and those of later religious buildings in its vicinity, as based on historical accounts from the fourteenth and fifteenth century.³⁰ The rotunda of St. Nicholas was comprehensively discussed in the extensive work *Najstarsze budowle Przemyśla* by Z. Pianowski and M. Proksa.³¹ In 2010, another compendium of medievalist knowledge was published in the form of *Przemyśl wczesnośredniowieczny*.³²

The latest exploration of the cellars underneath the archcathedral in the years 2009–2010 was presented in Podkarpacki Biuletyn Informacyjny, prepared under the supervision of the author and published in 2011 by the Subcarpathian Voivodeship Monument Conservation Office in Przemyśl. It discussed conservation and design documentation intended to structurally support and unblock the cathedral's cellars and make them accessible to visitors via a newly-built entrance from the side of the western facade that would enable safe access to the oldest part of the structure underneath the presbytery, which included remains of Romanesque

Ryc. 5. Widok wnętrza jednej z krypt pod północną nawą bazyliki, ekspozycja funeralna; fot. D. Delmanowicz.

Fig. 5. View of the interior of one of the crypts underneath the nave of the basilica, funerary exposition; photo by D. Delmanowicz.

Szeroko zakrojone prace związane z rewitalizacją oraz udostępnieniem podziemi archikatedralnych dla ruchu turystycznego zostały omówione przez autorkę artykułu w pracy *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009–2015*³⁶, zawierającej pełną literaturę przedmiotu (w tym prace nieopublikowane, maszynopisy, projekty budowlane, źródła, protokoły z komisji konserwatorskich i materiały do podejmowanych decyzji, np. opinie, analizy, dokumentację konserwatorską badań nieinwazyjnych i inwazyjnych), a także wykaz wszystkich prac wykonanych w przeszłości i obecnie. Odrestaurowaną część nazwano kryptami archikatedry.

Materiały i metody badawcze

Badania i lustracje stanu zachowania architektury – rysy, spękania i rozspojenia

Pierwszym etapem badań architektonicznych była szczegółowa lustracja nadproży otworów wraz ze ścianami zewnętrznymi, obserwacja fundamentów i bryły architektonicznej, ze szczególnym odnotowaniem etapów przebudów i obserwacją licznych spękań. Badania i przedmiotowe lustracje były prowadzone przez urzędników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków pod kierunkiem autorki artykułu, pełniącej wówczas funkcję Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu.

Ten pierwszy etap badań architektonicznych ujawnił liczne pęknięcia i rozspojenia, z których większość przenikała przez osie konstrukcji otworów okiennych naw bocznych. Pęknięć takich nie odnotowano w neogotyckich obramieniach okien prezbiterium. Ponadto ściany kamiennego prezbiterium, które do dziś zachowują sztywność dzięki przyporom, nie miały rozspojeni ani rys. Natomiast część nawowa bazyliki, wtórnie ukształtowana w formie układu pseudobazylikowego wzniesionego z cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej, miała elewacje boczne przedzielone rytmicznie pilastrami usytuowanymi pomiędzy oknami. Prawdopodobnie był to efekt szeroko zakrojonego procesu tzw.

Ryc. 6. Widok podziemi bazyliki przed remontem, krypta pod nawą główną; archiwum M. Piórkowskiego, wykonawcy prac budowlano-konserwatorskich.

Fig. 6. View of the basilica's cellars prior to renovation, the crypt under the main nave; from the collection of M. Piórkowski, conservation and construction contractor.

architecture.³³ In 2011, Beata Jagieła presented a doctoral dissertation on the regothicization of the Latin cathedral by Tomasz Pryliński.³⁴ Comprehensive conservation and construction work in the underground section of the basilica that was planned in 2009 and continued in the years 2010–2015 was briefly presented in *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, in an issue published in 2016.³⁵

Comprehensive work on revitalizing and opening access to the archcathedral's cellars to tourist traffic were discussed by the author in the work *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009–2015*,³⁶ which included a complete overview of the literature (including unpublished papers, typescripts, technical designs, sources, conservation commission protocols and materials attached to administrative decisions, e.g. opinions, analyses, non-invasive and invasive testing documentation), as well as a list of all procedures that had been performed in the distant and recent past. The section subjected to restoration was named the archcathedral's crypts.

Materials and methods

Studies and inspections of the state of preservation of architecture—marks, cracks and debonding

The first stage of the architectural study was a detailed inspection of lintels above openings and internal walls, combined with observation of the footing and architectural massing, with particular attention paid to noting remodeling stages and numerous cracks. The study and inspections were performed by officials from the Voivodeship Monument Conservation office under the supervision of the author, who held the post of Subcarpathian Voivodeship Monuments Conservator in Przemyśl at the time.

The first stage of architectural studies found numerous instances of cracks and debonding, most of

Ryc. 7. Widok podziemi bazyliki przed remontem, krypta pod północną nawą boczną; archiwum M. Piórkowskiego.

Fig. 7. View of the cellars of the basilica prior to renovation, crypt underneath the northern side nave; from the collection of M. Piórkowski.

Ryc. 8. Widok podziemi bazyliki przed remontem, krypta pod północną nawą boczną; archiwum M. Piórkowskiego.

Fot. 8. View of the cellars of the basilica prior to renovation, crypt underneath the northern side nave; from the collection of M. Piórkowski.

barokizacji katedr gotyckich, a tym samym zamiany późnogotyckich przypór na smukłe barokowe pilastry. Obserwacje te odnotowano podczas komisji konserwatorskich, co skutkowało wykonanymi później odkrywkami i dodatkowymi badaniami cegieł oraz spoiwa. W wyniku analiz potwierdzone zostało istnienie okien gotyckich o kształcie i wielkości świadczącej o pierwotnie gotyckim układzie halowym. Tezę taką postawił J.T. Frazik³⁷. Ponadto nowe barokowe okna wykazywały przesunięcie światła okien w osi, co było przyczyną pęknięć biegnących pionowo przez spłaszczone, odcinkowe nadproża otworów okiennych aż do gzymsu.

Badania architektoniczno-archeologiczne przestrzeni sepulkralnych

Pionowe spękania, a także prowadzone w latach dziewięćdziesiątych XX wieku liczne prace w przyziemiu nad systemami grzewczymi bazyliki spowodowały, że konieczna była obserwacja zmian i szczegółowa analiza stanu zachowania części fundamentowej. Na początkowym etapie badań podziemi bazyliki były wyodrębnione dwie osobne przestrzenie grzebalne: krypty pod nawami dostępne z podchórza i krypty pod prezbiterium, które posiadały oddzielny włącz zejściowy w płycie posadzki we wschodniej części świątyni i zejście po schodach drabiniastych. Dodatkowymi oddzielnymi komorami grobowymi były podziemia pod kaplicami bocznymi: rodu Drohojowskich od północnej strony naw i po przeciwnej stronie kościoła oraz biskupa Aleksandra Antoniego Fredry od południa. Lustracja tych przestrzeni wykazała duże różnice pomiędzy nimi pod każdym względem. W wyniku badań archeologicznych prowadzonych w latach sześćdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku krypty pod prezbiterium były dostępne, aczkolwiek wymagały pilnych zabezpieczających prac konserwatorskich, głównie bloków kamiennych z trawertynu, z których zbudowana była romańska rotunda. Natomiast krypty pod nawami bocznymi stanowiły jedno wielkie ziemno-piaszczyste zasypisko

which crossed structural axes of window openings in side naves. Such cracks were not observed in Gothic revival window surrounds. Furthermore, the walls of the stone presbytery, which continue to retain their rigidity due to escarpments, did not show signs of debonding or cracks. The nave section of the basilica, which was remodeled into a pseudo-basilica layout erected from ceramic brick bound with lime mortar, had its side facades rhythmically divided with pilasters situated between windows. This was probably the effect of the wide-ranging process of the so-called baroquization of Gothic cathedrals, which featured the replacement of late Gothic escarpments with slender Baroque pilasters. These observations were noted during conservation commission proceedings, which resulted in later stratigraphic exploration and additional studies of bricks and mortar. Analyses confirmed the existence of Gothic windows with a shape and size attesting to the original Gothic hall layout. This hypothesis was put forth by J.T. Frazik.³⁷ Furthermore, new Baroque windows showed signs of an axial shift in their daylight dimensions, which was the cause of vertical cracks that ran across the flattened, segmentally arched window lintels up to the parapet.

Architectural and archaeological studies of sepulchral spaces

The vertical cracks, as well as numerous instances of construction work performed in the 1990s in the basilica's ground floor on heating systems, made it necessary to monitor changes and perform a detailed analysis of the state of preservation of the footing section. During the initial stage of the exploration of the basilica's cellars, two separate burial spaces were distinguished: the crypts underneath the naves accessible from the space underneath the matroneum and the crypts under the presbytery, each of which had a separate entrance shaft in the surface of the floor in the eastern part of the church and was accessible via ladder-like stairs.

w dużym bezładzie, zalegające pomiędzy obwodowymi murami fundamentowymi i posadowieniem potężnych między nawowych filarów a ścianami działowymi poszczególnych komór grobowych. Zasyisko to sięgało wysokości około 1,5 m w taki sposób, że pozostawała niewielka przestrzeń, wysokości 1 m, do najwyższego punktu sklepienia w przestrzeni pod nawami. W niektórych miejscach odległość do sklepienia stanowi nawet mniej niż 1 m, co uniemożliwiało rozpoznanie stanu murów fundamentowych i ich kondycji nośnej, a także poruszanie się pomiędzy kryptami grobowymi. Komory grobowe pod kaplicami bocznymi były nieużytkowane od ponad pół wieku i ich stan był nieznan, pomimo że były dostępne przez włazy w posadzkach w każdej z krypt.

Cieki wodne jako główny problem zawilgocenia podziemia i przyziemia bazyliki

Badania wstępne wykazały konieczność zajęcia się podziemną przestrzenią pod nawami, gdyż występowało tam gromadzenie się wody. Przyczyny okresowego napływu wód nie były znane. Woda miała trudności z samoczynnym odpływem, a zalegając w podziemiach, zawilgacała przyziemie bazyliki. Osobnym zagadnieniem były liczne pochówki, w większości zdezastowane, niejednokrotnie w postaci porzucanych pojedynczych kości, które w dużych ilościach zalegały w zasyisku. Stan ten wymagał uporządkowania i wyjaśnienia przyczyn występowania wody, okresowo w dużej ilości. Po usunięciu piaszczysto-ziemnego zasyiska i złożeniu kości w miejscach przeznaczonych na ossuaria planowano obserwacje i pomiary ścian fundamentowych, a także badania architektoniczne wydzielonych przestrzeni w podziemiach. Badania te przeprowadził doświadczony zespół z Krakowa, kierowany przez Marka Cempla³⁸, a nadzór konserwatorski nad adaptacją podziemi – Stanisław Sęk, doświadczony konserwator dzieł sztuki z Przemysła. Wszelkie prace nadzorował doświadczony archeolog Z. Pianowski, który od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku badał podziemia bazyliki, głównie romańskie relikty rotundy św. Mikołaja.

Po usunięciu zasyiska i uporządkowaniu podłoża natrafiono na system kanałów odwadniających, które zachowały się odcinkowo. Ich oględziny wykazały niejednorodność konstrukcyjną. Najstarsze z nich znajdowały się w gotyckich partiach murów fundamentowych i były ukształtowane z kamiennych płyt piaskowcowych na etapie budowy późnośredniowiecznej katedry. Inne, zapewne późniejsze, wykonano z kamiennych płyt usytuowanych po bokach otworu kanału, a od góry zamknięto barokową cegłą. Biegły one z południa na północ, kierując wodę z okolicznych wzgórz w poprzek podziemi katedralnych, a następnie w kierunku spływu do Sanu. Jeszcze inne kanały odnaleziono w narożach podziemi pod nawami³⁹. Były one kamienno-ceglane, a niektóre z nich stanowiły otwarte kamienne lub ceglane koryta, bez zamknięcia od góry. Przeglądy podczas prowadzonych nadzorów archeologicznych przyniosły także informacje o występowaniu

Additional separate burial chambers were present under the side chapels: the chamber of the Drohojowski family in the northern side of the naves and on the opposite side of the church, and the chamber of bishop Aleksander Antoni Fredro from the south. An inspection of these spaces found significant, fundamental differences between them in all aspects. Archaeological exploration performed in the 1960s and 90s made the crypts underneath the presbytery accessible, although they required urgent protective conservation procedures, primarily focused on the travertine stone blocks that had been used to build the Romanesque rotunda. Meanwhile, the crypts underneath the side naves formed a backfill of soil and sand that was highly disorderly and occupied the space between perimeter foundation walls and the footing of massive inter- nave columns and partition walls of individual burial chambers. This backfill had a height of around 1.5 m and left little space—around 1 m—between its upper surface and the vault underneath the naves. In some places, the daylight between the two surfaces was less than 1 m, which prevented the assessment of the state of foundation walls and their load-bearing condition, in addition to hindering movement between the burial crypts. The burial chambers underneath the side chapels had not been used for over half a century and their condition was unknown despite the entrance hatches to each of the crypts being accessible.

Waterways as the main cause of damp in the basilica's ground floor and cellars

Initial studies demonstrated a need to focus on the underground space underneath the naves, as water was pooling there. The causes of this were unknown. The water could not easily drain by itself and by pooling in the cellars, it caused damp to accumulate in the ground floor of the basilica. Numerous burials, which were mostly heavily damaged, often in the form of scattered individual bones that rested in the backfill in large quantities, were a separate problem. This situation required addressing and the cause behind the temporary appearance of large amounts of water had to be determined. Upon the removal of the earth-and-sand backfill and the placement of bones in places assigned as ossuaries, plans were made to observe and measure the foundation walls and perform architectural studies of partitioned spaces in the ground floors. These studies were performed by an experienced team from Cracow, directed by Marek Cempla³⁸ while conservation supervision on the cellar's adaptation was performed by Stanisław Sęk, an experienced artworks conservator from Przemysł. All works were supervised by Z. Pianowski, an experienced archaeologist who had studied the cellars of the basilica in the 1990s and primarily focused on the remains of the Romanesque rotunda of St. Nicholas.

Upon the removal of the backfill and bringing the base surface in order, surviving sections of a system

Ryc. 10. Widok kanału przepuszczającego wodę w podziemiach bazyliki; archiwum M. Piórkowskiego.

Fig. 10. View of the sewer section carrying water in the cellars of the basilica; from the collection of M. Piórkowski.

stałego lustra wody, które po jej usunięciu było ponownie uzupełnione ciekami przesączającymi się pomiędzy warstwami ziemi, co zostało odnotowane w protokołach komisji konserwatorskich⁴⁰. W jednej z najstarszych krypt pod południową nawą boczną od zachodniej strony, przylegającej do przepływowego kanału przez całą szerokość bazyliki, odkryto dalszą sieć zapewne późnośredniowiecznego systemu odwadniającego. Całość pozostawiono do konserwacji i zachowania jako ekspozycję dawnego systemu kanalizacji pod podłogą⁴¹.

Nieznane krypty grobowe biskupów przemyskich

Podczas prac porządkowych i usuwania zalegającej ziemi przemieszanej z gliną i piaskiem w połowie roku 2011 doszło do odkrycia dwóch murowanych krypt w przestrzeni pod nawą główną, w części zachodniej. Miały kształt prostopadłościanów i były przekryte odcinkowym sklepieniem. Według protokołu z nadzoru archeologicznego z 9 grudnia 2011 prowadzonego podczas odkopania krypt metodą badań inwazyjnych stwierdzono, że były to krypty biskupów: Antoniego Gołaszewskiego (1745–1824) i Jana Antoniego de Potoczki (1759–1832)⁴². Dalsze badania, już metodami inwazyjnymi, ukierunkowane były na poszukiwanie innych pochówków, w tym biskupów ordynariuszy i sufraganów.

W wyniku oględzin wszystkich przestrzeni pod nawami i komór grobowych w kryptach pod kaplicami bocznymi odnaleziono 10 trumien, które były składowane w przestrzeni krypty pod kaplicą fredrowską. Były ustawione w dwóch rzędach: dolnym i górnym, na powojennych drewnianych koziołkach. Do oględzin pochówków została zaproszona Anna Drązkowska, specjalistka w zakresie kultury funeralnej. Prace te zostały omówione w sprawozdaniach A. Drązkowskiej⁴³. Wszystkie opracowania, opinie i publikacje zostały odnotowane w bibliografii publikacji na temat rewitali-

Ryc. 9. Widok jednego z detali architektonicznych, wtórnie wmurowanego w odbudowane ściany podziemi bazyliki, obecnie w lapidarium w przedsionku podziemi; archiwum M. Piórkowskiego.

Fig. 9. View of an architectural detail added post-completion into the rebuilt walls of the basilica's cellars, presently located in the lapidarium in the cellar's vestibule; from the collection of M. Piórkowski.

of drainage troughs were discovered. Their inspection revealed a structural non-uniformity. The oldest were located in the Gothic sections of foundation walls and were made from sandstone slabs, placed during the construction of the late-medieval cathedral. Other, presumably later sections, were made from stone slabs positioned at the sides of the trough openings, and covered by Baroque-period brick from the top. They ran from the south to the north, directing water from the nearby hills across the cathedral's cellars towards an outlet and further into the San River. Other troughs were also found in the corners of the cellars underneath the naves.³⁹ They were made from brick and stone, and others were open stone or brick niches, without a cover. Inspections during archaeological supervision proceedings also revealed the presence of a permanent water level that, after its removal, was recreated by water drainage between soil layers, which was noted in conservation commission proceedings protocols.⁴⁰ One of the oldest crypts underneath the southern side nave, from the western side that abutted a trough that ran across the entire width of the basilica, another section of the late-medieval drainage system was discovered. Its entirety was scheduled for conservation and preservation and exposition of the former sewage system under the floor surface.⁴¹

Previously unknown burial crypts of the bishops of Przemyśl

In 2011, during clearing work and the removal of the earth mixed with clay and sand that filled the cellars, two marble crypts were discovered in the space under-

Ryc. 11. Ossuarium w podziemiach bazyliki po remoncie, krypta boczna pod południową nawą; archiwum M. Piórkowskiego.

Fig. 11. Ossuary in the cellars of the basilica post-renovation, side crypt under the southern nave; from the collection of M. Piórkowski.

zacji podziemi pod przemyską bazyliką archikatedralną w latach 2009–2015⁴⁴.

Badania architektoniczne murów fundamentowych

Kolejnym etapem badań nieinwazyjnych była lustracja ścian murów fundamentowych oraz sklepień podziemi przez konserwatora zabytków dzieł sztuki Stanisława Sęka. Ich celem było odnalezienie najstarszych wątków murów, a także pojedynczych detali kamiennych i ornamentów, które zostały wtórnie wmurowane po rekonstrukcji zawalonych sklepień podziemi w roku 1733 i nałożeniu na istniejące mury dodatkowych murowanych płaszczy wzmacniających podczas odbudowy prowadzonej po 1734⁴⁵. Wszystkie badania przyniosły znakomite wyniki na każdym etapie prac prowadzonych w podziemiach przemyskiej bazyliki archikatedralnej – dzięki nim została ożywiona przestrzeń niedostępna i zdegradowana, a kryjąca niezwykle dziedzictwo kulturowe z wielu epok.

Wnioski

W wyniku kilkuletnich badań w podziemiach bazyliki archikatedralnej stwierdzono, że jest to bezcenne źródło wiedzy o dziedzictwie kulturowym Przemysła, poczynając od początku drugiego tysiąclecia aż po czasy współczesne. Jest to dziedzictwo o ważnym znaczeniu architektoniczno-archeologicznym, a także funeralnym i sepulkralnym. W wyniku penetracji podziemi pod nawami odnaleziono liczne pochówki osób niezidentyfikowanych, a także ujawniono 10 zapomnianych trumien biskupich (5 ordynariuszy i 5 sufraganów).

Niezwykle istotne znaczenie miało odkrycie dwóch murowanych krypt grobowych zbudowanych w zagłębieniu poniżej poziomu uklepanej ziemi pod nawą główną katedry. Krypty te zostały wymurowane

neath the western section of the main nave. They had cuboid shapes and were covered with segmental vaults. According to protocols from an archaeological supervision session from December 9, 2011, which was performed during the uncovering of the crypt via invasive exploration, it was observed that these were the crypts of bishops Antoni Gołaszewski (1745–1824) and Jan Antoni de Potoczki (1759–1832).⁴² Further exploration, performed with invasive methods, were oriented towards searching for other burials, including those of ordinaries and suffragan bishops.

As a result of inspections of all spaces underneath the naves and burial chambers in crypts underneath the side chapels, ten coffins were found. They were stored in the space of the crypt underneath the Fredro chapel. They were placed in two rows: an upper and a lower one, on post-war wooden trestles. Anna Drażkowska, a specialist on funerary culture, was invited to inspect the burials. These inspections were discussed in A. Drażkowska's reports.⁴³ All reports, opinions and publications were included in the references to the publication on the revitalization of the cellars underneath the Przemysł archcathedral basilica in the years 2009–2015.⁴⁴

Architectural studies of foundation walls

Another stage of non-invasive studies was the inspection of foundation walls and vaults of the cellar by Stanisław Sęk, a historical artworks conservator. Their goal was to find the oldest wall masonry patterns as well as individual stonework details and ornaments that were incorporated into the walls after the reconstruction of the cellar's collapsed vaults in 1733 and the placement of additional masonry reinforcement covers on the walls during the reconstruction performed after 1734.⁴⁵ All studies brought excellent results at every stage of work performed in the cellars of the Przemysł archcathedral basilica—they allowed for the enlivening of a space that had previously been inaccessible and decayed but hid a unique portion of cultural heritage from numerous periods.

Conclusions

Over the course of several years of research performed in the cellars of the archcathedral basilica, a conclusion was reached as to it constituting a priceless source of knowledge about Przemysł's cultural heritage ranging from the beginning of the second millennium CE to the present. It is a heritage of great architectural, archaeological, funerary and sepulchral significance. As a result of penetrating the cellars underneath the naves, numerous burials of unidentified individuals were found, in addition to ten forgotten coffins with the remains of bishops (five ordinaries and 5 suffragan bishops).

The discovery of two masonry burial crypts built in the niche below the layer of rammed earth underneath the nave of the main cathedral was particularly essential. These crypts were built from brick bound

z cegły łączonej zaprawą wapienną na przelomie drugiej i trzeciej ćwierci XIX wieku w zasypisku ziemno-piaszczystym, z przeznaczeniem na pochówki dwóch biskupów przemyskich: Antoniego Gołaszewskiego (zm. 1824) i Jana Antoniego de Potoczki (zm. 1832). Ich odnalezienie i analiza były kluczowymi dowodami na wyjaśnienie przyczyn okresowego gromadzenia się wody w podziemiach, a także zawilgocenia murów fundamentowych i ziemnych partii pomiędzy nimi. W wyniku badań archeologicznych odnaleziono znakomite zabytki techniki: relikty późnogotyckie i późnobarokowe kanały odprowadzające wodę, które biegły pod katedrą pomiędzy murami fundamentowymi z południa na północ, a następnie wypuszczały wodę poza mury, kierując ją do Sanu. Kanały te zostały rozbite podczas budowy krypt grobowych biskupów. Po wybudowaniu krypt i zasypaniu ich ziemią w celu ukrycia przed Austriakami, którzy zakazali pochówków pod kościołami i w bezpośrednim ich otoczeniu, kontrolowany przepływ wody pod katedrą został uniemożliwiony. Tym samym naturalna droga przepływu wód gruntowych, które okresowo zwiększały swoją objętość, została przerwana, doprowadzając do stałego zawilgocenia podziemi i dolnych partii bazyliki. Zawilgocenie to zwiększało się w okresie wiosennych roztopów i jesiennych deszczy.

Drugim cennym odkryciem było zidentyfikowanie licznych fragmentów detali architektonicznych i nowożytnych artefaktów tzw. małej architektury, które znalazły się w podziemiach katedry po katastrofie budowlanej w roku 1733. W wyniku penetracji podziemnych przestrzeni funeralnych i lustracji ścian fundamentowych odnaleziono liczne fragmenty detali, które wtórnie zostały wmurowane w odbudowywane i wzmacniane ściany podziemi pod nawami. Przed rozpoczęciem badań w latach 2009–2015 przypuszczano, że po katastrofie w 1733 ułamki dawnych epitafiów i nagrobków znalazły się w zasypisku ziemno-piaszczystym, zalegającym w podziemiach pod nawami. Okazało się jednak, że podziemia były wielkim placem budowy po zawaleniu się sklepień do podziemi, a do odbudowy użyto materiału kamiennego z potłuczonych epitafiów, nagrobków i płyt grobowych.

Trzecim obszarem badawczym ujawnionym podczas badań architektoniczno-archeologicznych było odkrycie licznych przestrzeni sepulkralnych w podziemiach. Badania pochówków, zwłaszcza biskupich, przyniosły istotny wkład do wiedzy funeralnej i historii ubioru.

Czwartym zagadnieniem było odsłonięcie licznych relikwów architektonicznych w obrębie kruchty kościoła, odkrytych i przeanalizowanych w trakcie nowej organizacji przestrzennej dwupoziomowego przedsionka. Ujawnione wówczas relikty dotychczas nieznanymi murów fundamentowych średniowiecznej katedry pokazały, że kościół w tym miejscu był wznoszony już wcześniej. Relikty murów fundamentowych sprzed roku 1460 wskazują dwukrotną próbę budowy katedry

with lime mortar towards the end of the second and the beginning of the third quarter of the nineteenth century in an earth-and-sand backfill, which were used to bury two of Przemyśl's bishops: Antoni Gołaszewski (d. 1824) and Jan Antoni de Potoczki (d. 1832). Their discovery and analysis were key pieces of evidence in determining the cause of the periodical pooling of water in the cellar and the damp of foundation walls and earthen parts between them. As a result of archaeological exploration, high-value engineering monuments were found: the remains of late-Gothic and late-Baroque water drainage troughs that ran underneath the cathedral between the foundation walls along the north-south direction and directed the water outside the walls and into the San River. These troughs were damaged during the construction of the burial crypts for bishops. After the construction of the crypts and their filling with earth so as to hide them from Austrians who had enacted a ban on burials underneath churches and in their immediate vicinity, the controlled flow of water underneath the cathedral was prevented. Thus, the natural flow of groundwater, which periodically increased in volume, was blocked, leading to the continuous buildup of damp in the cellar and lower parts of the basilica. This damp increased during springtime thaws and autumn rains.

Another valuable discovery was the identification of numerous fragments of architectural details and modern artifacts that included décor elements, which had been placed in the cathedral's cellars after a construction disaster in 1733. As a result of the penetration of underground funerary spaces and the inspection of foundation walls, numerous detail fragments were found that were once again incorporated into the underground walls, located under the naves, during their reconstruction and reinforcement. Prior to the start of the exploration in the years 2009–2015, it was suspected that, after the 1733 disaster, fragments of former epitaphs and tombstones were mixed into the earth-and-sand backfill that filled the cellars underneath the naves. However, it became evident that the cellars had been a large construction site after the collapse of the vaults into the underground spaces and stone material from damaged epitaphs and tombstones had been used to rebuild them.

The third area of study that revealed itself during architectural and archaeological studies was the discovery of numerous sepulchral spaces in the cellars. Studies of the burials, particularly those of bishops, significantly contributed to enhancing funerary knowledge and the history of clothing.

The fourth matter was the unearthing of numerous architectural relics near the church porch, which were discovered and analyzed during the new spatial organization of a two-level vestibule. The remains of previously unknown foundation walls of the medieval cathedral that were previously unknown demonstrated that a church had been built at the site earlier. The remains of foundation walls from before 1460 showed that there had been two attempts to build a cathedral towards the

na przełomie XIV i XV wieku, która z niewyjaśnionych przyczyn została przerwana.

Wszystko razem – dawne dyskusje i dzisiejsze badania – dowodzi, że podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu to wyjątkowy zespół architektoniczny i funeralny, w przeszłości będący świadomie tworzoną nekropolią.

end of the fourteenth and the beginning of the fifteenth century, which had stopped for unknown reasons.

All this brought together—past discussions and present-day studies—proves that the cellars of the Przemyśl archcathedral basilica are an exceptional architectural and funerary complex that, in the past, was a deliberately created necropolis.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Ataman Julian, *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1961, z. 9–10.
- Ataman Julian, *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1960, z. 3–4.
- Bałyk Borys Iwan, *Do istorii najdawniejszych cerkiew u Peremysli (X–XII st.)*, „Bohosławija” 1983, t. 47.
- Federkiewicz Jakub ks., *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego. Reprint z Kroniki Diecezji Przemyskiej z lat 1908–1913*, Przemyśl 2013.
- Fenczak August Stanisław, „Ecclesia Premisliensis maior”, czyli o architekturze i niektórych elementach wewnętrznego wyposażenia kościoła św. Mikołaja w Przemyślu w świetle źródeł pisanych z XIV i XV wieku, „Kresy Południowo-Wschodnie. Rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu” 2003, z. 1.
- Fenczak August Stanisław, *Kwestia chronologizacji budowy rotundy św. Mikołaja w Przemyślu*, „Rocznik Przemyski” 1997, t. 33, z. 3.
- Fenczak August Stanisław, *Sztuka i kultura Przemyśla i okolicy. Materiały do bibliografii*, Przemyśl 2002.
- Fenczak August Stanisław, *Wczesnośredniowieczny Przemyśl w świetle źródeł historycznych*, [w:] Ewa Sosnowska (red.), *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010.
- Frazik Józef Tomasz, *Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1962, t. 24, nr 2.
- Frazik Józef Tomasz, *Technika muru rotundy na placu Katedralnym w Przemyślu i uwagi z tym związane*, „Czasopismo Techniczne” 1962, t. 67, nr 9.
- Frazik Józef Tomasz, *Zarys dziejów sztuki Przemyśla*, [w:] *Tysiąc lat Przemyśla*, red. Franciszek Persowski, Antoni Kunysz, Julian Olszak, cz. 1, Rzeszów 1976.
- Goszyła Marek, Proksa Marek, *Kościół św. Mikołaja w Przemyślu na tle rotund prostych w Polsce*, Przemyśl 1997.
- Kobyliński Zbigniew, *Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe?*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 7.
- Kot Beata (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. IV, cz. 2, Przemyśl 2016.
- Krasny Piotr, Sito Jakub, *Miasto Przemyśl*, cz. 1: *Zespoły klasztorne*, [w:] *Katalog zabytków sztuki*, red. Jerzy Sito, „Seria Nowa”, t. 10, Warszawa 2004.
- Kunysz Antoni, *Najnowsze wyniki badań archeologicznych*

- na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1963, t. 3.
- Kunysz Antoni, *Tajemnice wzgórza zamkowego*, „Profile” 1977, nr 11.
- Kunysz Antoni, Frazik Józef Tomasz, *Badania archeologiczne na terenie Przemyśla w roku 1961*, Rzeszów 1961.
- Łękawski Teofil, *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca Pana Jezusa*, Przemyśl 1906.
- Pianowski Zbigniew, Proksa Marek, *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, Rzeszów 2008.
- Pianowski Zbigniew, Proksa Marek, *Rotunda św. Mikołaja pod prezbiterium katedry przemyskiej. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1961 i 1996–2001*, [w:] Ewa Sosnowska (red.), *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010.
- Sałaciak Andrzej, *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*, Warszawa 1993.
- Sarna Władysław, *Dzieje diecezji przemyskiej*, t. 1–2, Przemyśl 1902.
- Sosnowska Ewa (red.), *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010.
- Stojak Grażyna, Kazimierz Maria Osiński – architekt z Przemyśla, [w:] Urszula Jakubowska (red.), *Galiicyjskie spotkania*, Warszawa 2007.
- Stojak Grażyna (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. 3, cz. 1–2, Przemyśl 2011.
- Stojak Grażyna, *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009–2015*, Rzeszów 2017.
- Stojak Grażyna, *Prezbiterium Katedry w Przemyślu – gotyk czy neogotyk!?*, „Miscellanea Łódzkie”, Łódź 1997, nr 1.
- Stojak Grażyna, *Ruiny zamku kazimierzowskiego w Przemyślu – ruiny żywe*, [w:] Maria Brykowska (red.), *Ruiny żywe*, Rzeszów 2017.
- Świechowski Zygmunt, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000.
- Tysiąc lat Przemyśla*, red. Franciszek Persowski, Antoni Kunysz, Julian Olszak, cz. 1, Rzeszów 1976.

Akty prawne / Legal acts

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568.

Dokumentacje / Documentation

- Cempla Marek, Cechosz Stanisław, Holcer Łukasz, „Inwentaryzacja badawcza krypt katedry. Krypta

- główna”, cz. 1, 2, Kraków 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk nr 10084.
- Karczmarczyk Stanisław, „Projekt konstrukcji zabezpieczającej ekspozycję relikwii archeologicznych w obrysie prezbiterium Katedry w Przemyślu”, Kraków 2001, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu.
- Karczmarczyk Stanisław, „Przeliczenia statyczno-wytrzymałościowe konstrukcji zabezpieczającej ekspozycję relikwii archeologicznych w obrysie prezbiterium Katedry w Przemyślu”, Kraków 2001, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu.
- Kędzierska Ewa, „Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prowadzenia prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach bazyliki archidiecezjalnej św. Jana Chrzciciela na terenie działki 1207, obręb 207 przy placu Katedralnym 1 w Przemyślu, w 2011 i 2012 roku, kontynuacja”, Dynów 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk.
- Kędzierska Ewa, Buszta-Dec Monika, „Nadzór archeologiczny w podziemiach św. Jana Chrzciciela w Przemyślu”, Przemyśl 2012, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk wraz z inwentaryzacją krypt grobowych bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki, bez numeru inwent.
- Protokół odbioru nadzoru archeologicznego prowadzonego przez E. Kędzierską na stanowisku nr 22 w Przemyślu z 9 grudnia 2011, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, rkp.
- Protokół z lustracji w związku z pracami archeologicznymi i budowlanymi spisany 19 sierpnia 2011, archiwum Zakładowego WUOZ w Przemyślu, rkp.
- Sęk Stanisław, „Wyniki badań architektonicznych, cz. 1: W podziemiach archikatedry rzymskokatolickiej w Przemyślu”, Przemyśl 2012, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk nr 10976a.
- Sęk Stanisław, „Wyniki badań architektonicznych, cz. 2: W kruchcie zachodniej (podziemia i część przyziemia) w wykopach przy elewacji zewnętrznej katedry w Przemyślu od strony południowej”, Przemyśl 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk nr 10976b.
- Sobański Piotr, „Projekt rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod kościołem katedralnym św. Jana Chrzciciela w Przemyślu”, Kraków 2001, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk nr 5668.

Inne / Others

- Jagiela Beata, „Tomasz Pryliński oraz regotycyzacja katedry obrządku łacińskiego w Przemyślu według jego koncepcji”, t. 1, Instytut Historii Sztuki KUL, Lublin 2011, rozprawa doktorska pod kierunkiem Lechosława Lameńskiego, niepubl.

- ¹ Rozważania zostały opracowane po opublikowaniu książki Grażyny Stojak *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009–2015*, Rzeszów 2017.
- ² Z. Kobyliński, *Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe?*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 7, s. 21.
- ³ Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568.
- ⁴ Z. Kobyliński, op. cit., s. 24.
- ⁵ Ibidem.
- ⁶ W. Sarna, *Dzieje diecezji przemyskiej*, t. 1–2, Przemyśl 1902, s. 51.
- ⁷ T. Łękański, *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca Pana Jezusa*, Przemyśl 1906.
- ⁸ J. Federkiewicz, *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego. Reprint z Kroniki Diecezji Przemyskiej z lat 1908–1913*, Przemyśl 2013.
- ⁹ J. Ataman, *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1960, z. 3–4, s. 234–249.
- ¹⁰ Idem, *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1961, z. 9–10, s. 138–142.
- ¹¹ A. Kunysz, *Tajemnice wzgórze zamkowego*, „Profile” 1977, nr 11, s. 11.
- ¹² A. Kunysz, J.T. Frazik, *Badania archeologiczne na terenie Przemyśla w roku 1961*, [w:] *Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1961*, Rzeszów 1961, s. 6–12.
- ¹³ A. Kunysz, *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1963, t. 3.
- ¹⁴ J.T. Frazik, *Relikwii rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1962, t. 24, nr 2; idem, *Technika muru rotundy na placu Katedralnym w Przemyślu i uwagi z tym związane*, „Czasopismo Techniczne” 1962, t. 67, nr 9.
- ¹⁵ Idem, *Technika muru rotundy*, s. 202–203.
- ¹⁶ *Tysiąc lat Przemyśla*, red. F. Persowski, A. Kunysz, J. Olszak, cz. 1, Rzeszów 1976.
- ¹⁷ J.T. Frazik, *Zarys dziejów sztuki Przemyśla*, [w:] *Tysiąc lat Przemyśla*, s. 418, 420, 421.
- ¹⁸ A. Saładiak, *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*, Warszawa 1993.
- ¹⁹ A. Kunysz, *Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Przemyśl 1981.
- ²⁰ B.I. Bałyk, *Do historii najdawniejszych cerkwi w Peremysli (X–XII st.)*, „Bohosławija” 1983, t. 47, s. 73–94; zob. Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, Rzeszów 2008, s. 65; A.S. Fenczak, „Ecclesia Premisliensis maior”, czyli o architekturze i niektórych elementach wewnętrznego wyposażenia kościoła św. Mikołaja w Przemyślu w świetle źródeł pisanych z XIV i XV wieku, „Kresy Południowo-Wschodnie. Rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu” 2003, z. 1, s. 10.
- ²¹ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemyśl*, cz. 1: *Zespoły klasztorne*, [w:] *Katalog zabytków sztuki*, red. J. Sito, „Seria Nowa”, t. 10, cz. 1, Warszawa 2004, s. XV.
- ²² Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 204–206.
- ²³ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla*, s. 66.
- ²⁴ M. Gosztyła, M. Proksa, *Kościół św. Mikołaja w Przemyślu na tle rotund prostych w Polsce*, Przemyśl 1997.
- ²⁵ A.S. Fenczak, *Kwestia chronologizacji budowy rotundy św. Mikołaja*

- w *Przemysłu*, „Rocznik Przemyski” 1997, t. 33, z. 3, s. 121–138.
- ²⁶ A.S. Fenczak, „Ecclesia Premisliensis maior”, *czyli o architekturze*, s. 9.
- ²⁷ Z. Pianowski, M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja w Przemysłu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998*, Przemysłu 1998.
- ²⁸ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 204–206.
- ²⁹ A.S. Fenczak, *Sztuka i kultura Przemysłu i okolicy. Materiały do bibliografii*, Przemysłu 2002, s. 75–82.
- ³⁰ Idem, „Ecclesia Premisliensis maior”, *czyli o architekturze*, s. 9–18.
- ³¹ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemysłu*, s. 66.
- ³² E. Sosnowska (red.), *Przemysłu wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010; A.S. Fenczak, *Wczesnośredniowieczny Przemysłu w świetle źródeł historycznych*, [w:] E. Sosnowska (red.), *Przemysłu wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010, s. 39–92; Z. Pianowski, M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja pod prezbiterium katedry przemyskiej. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1961 i 1996–2001*, [w:] E. Sosnowska (red.), *Przemysłu wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010, s. 331–348.
- ³³ G. Stojak (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. 3, cz. 1, Przemysłu 2011, s. 43; G. Stojak (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. 3, cz. 2, s. 113.
- ³⁴ B. Jagieła, „Tomasz Pryliński oraz regotyzyzacja katedry obrządku łacińskiego w Przemysłu według jego koncepcji”, t. 1, IHS KUL, Lublin 2011, s. 152–159, rozprawa doktorska pod kierunkiem L. Lameńskiego, niepubl.
- ³⁵ B. Kot (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. IV, cz. 2, Przemysłu 2016, cz. 22–26.
- ³⁶ G. Stojak, *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemysłu*, passim.
- ³⁷ *Tysiąc lat Przemysłu*, op. cit., s. 418–420.

- ³⁸ M. Cempla, S. Cechosz, Ł. Holcer, „Inwentaryzacja badawcza krypt katedry. Krypta główna”, cz. 1, 2, Kraków 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, wydruk nr 10084.
- ³⁹ Protokół odbioru nadzoru archeologicznego prowadzonego przez E. Kędziarską na stanowisku nr 22 w Przemysłu z 9 grudnia 2011, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, rkp.
- ⁴⁰ Protokół z lustracji w związku z pracami archeologicznymi i budowlanymi spisany 19 sierpnia 2011, archiwum Zakładowe WUOZ w Przemysłu, rkp.
- ⁴¹ E. Kędziarska, „Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prowadzenia prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach bazyliki archidiecezjalnej św. Jana Chrzciciela na terenie działki 1207, obręb 207 przy placu Katedralnym 1 w Przemysłu, w 2011 i 2012 roku, kontynuacja”, Dynów 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, wydruk, s. 7–9, mapa nr 7.
- ⁴² E. Kędziarska, M. Buszta-Dec, „Nadzór archeologiczny w podziemiach św. Jana Chrzciciela w Przemysłu”, Przemysłu 2012, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, wydruk wraz z inwentaryzacją krypt grobowych bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki, bez numeru inwent.
- ⁴³ Za: G. Stojak, *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemysłu*, s. 139–140.
- ⁴⁴ Ibidem, s. 271–273.
- ⁴⁵ S. Sęk, „Wyniki badań architektonicznych, cz. 1: W podziemiach archikatedry rzymskokatolickiej w Przemysłu”, Przemysłu 2012, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, wydruk nr 10976a; S. Sęk, „Wyniki badań architektonicznych, cz. 2: W kruchcie zachodniej (podziemia i część przyziemia) w wykopach przy elewacji zewnętrznej katedry w Przemysłu od strony południowej”, Przemysłu 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, wydruk nr 10976b.

Streszczenie

Artykuł jest próbą zwrócenia uwagi na dyskusję prowadzoną od ponad 100 lat na temat dziedzictwa architektoniczno-archeologicznego w podziemiach bazyliki archikatedralnej w Przemysłu. Badania (inwazyjne i nieinwazyjne) z dużą intensywnością były prowadzone w latach 2008–2015. W ich wyniku odrestaurowano podziemia jako zespół funeralny o unikatowych wartościach zabytkowych, a także interesujący zabytek architektoniczny wraz z artefaktami wbudowanymi w strukturę ścian. Artefakty znalazły się w podziemiach w efekcie zawalenia się sklepienia nawy głównej (1733), które przebiło posadzkę i sklepienie piwnic, grzebiąc liczne zabytki małej architektury. Podczas prac restauratorskich zostały one odnalezione jako elementy wtórnie wmurowane w ściany piwnic. Badania archeologiczne w podziemiach bazyliki doprowadziły do odnalezienia dwóch murowanych krypt biskupich zakopanych w ziemnym podłożu pod nawami. Odkryto także późnośredniowieczny i nowożytny system kanałów odwadniających. Sprawia to, że podziemia bazyliki to wyjątkowy zespół architektoniczny i funeralny, w przeszłości będący świadomie tworzoną nekropolią.

Abstract

This paper is an attempt at drawing attention to a discussion that has been ongoing for over 100 years and concerns the architectural and archaeological heritage in the cellars of the archcathedral basilica in Przemysłu. High-intensity exploration (invasive and non-invasive) of the cathedral was performed in the years 2008–2015. As a result, the cellar was restored as a funerary complex of unique heritage value, as well as an interesting architectural monument together with artefacts that had been incorporated into the wall structure. The artefacts found themselves in the cellars as a result of the collapse of the main nave's vault (1733), which had fallen through the floor and vaults of the cellars, burying numerous interior architectural elements. They were found during restoration work as pieces that had been incorporated into the cellar walls. Archaeological exploration of the basilica's cellars led to the discovery of two masonry bishops' crypts buried in the soil underneath the naves. In addition, a late-medieval and modern-period system of water drainage troughs was discovered. This means that the basilica's cellars form an exceptional architectural and funerary complex that was a deliberately created necropolis in the past.